

Олена ОЛІЙНИЧЕНКО

**СВОЄРІДНІСТЬ КОНФЛІКТІВ
У РОМАННІЙ ІСТОРІЇ РУЇНИ**

Сутність, гострота і вирішення конфліктів в історичному романі значною мірою зумовлюються реальними конфліктами, характерними для того чи іншого відтинку вітчизняної історії, події якого відображені в певному творі. Своєю особливо яскраво вираженою різноманітністю і своєрідністю привернули увагу значної кількості романістів ті конфлікти, які притаманні трагічному періоду української минувшини, що отримав назву «Руїна».

Хронологічні межі даного періоду вчені-історики, серед яких Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Ю. Мицик, О. Субтельний, визначають

О. Олійниченко: Своєрідність конфліктів у романній історії Руїни

таким чином: почалася доба Руїни з 1659 року, коли син Богдана Хмельницького Юрій підписав так звану Переяславську угоду, за якою Україна ділилася на лівобережну і правобережну частини; завершується ця доба у 1681 році смертю Ю. Хмельницького. Дмитро Дорошенко у «Нарисі історії України» так охарактеризував цей період: «Україна фактично розпалася на дві половини, які боролися взаємно між собою: одна по стороні Москви, друга по стороні Польщі. Але й у кожній із цих половин не було єдності: і на лівобережній Україні були цілі полки, які не хотіли коритися Москві, і на правобережній простий народ дуже був незадоволений союзом із Польщею. Починався той період української історії, який уже від сучасників дістав характеристичну назву «Руїни» [1, 66].

Серед обставин, що спричинили Руїну, слід назвати передовсім потужний зовнішній тиск з боку Москви, Польщі й Туреччини, а також внутрішні суперечності між козацькою шляхтою та козацькими масами, відсутність ефективного централізованого управління. Внаслідок цього Україна втратила майже всі завоювання 1648—1654 років. Трагічні наслідки доби Руїни ґрунтовно проаналізував Орест Субтельний у книзі «Україна. Історія». У розділі «Руїна» О. Субтельний зазначив: «Через 20 років після смерті Хмельницького перемоги над спільним ворогом були зведені нанівець нездатністю українців об'єднатися для досягнення спільної мети. В результаті було втрачено багатобіцяючу можливість політичного самовизначення, створену повстанням Хмельницького» [9, 128].

Таким чином, за свідченням вчених, для доби Руїни були характерні як зовнішньополітичні, так і внутрішньонаціональні конфлікти. Важливо наголосити, що саме конфлікти доби Руїни лягли в основу першого українського історичного роману «Чорна рада» П. Куліша, який і започаткував романну історію Руїни.

Якщо розглядати зовнішньополітичні конфлікти даного періоду, то слід наголосити, що увага романістів, які творять художню історію Руїни, зосереджується на відносинах України з трьома сусідніми державами — Османською імперією, Польщею та Росією. Ідучи за класифікацією А. Погрібного, зазначимо, що ці конфлікти, набувши статусу художніх, належать до епічного типу. А. Погрібний так тлумачить даний тип конфлікту: «Зміст такого конфлікту має найбільш глобальний, а саме епічний характер: людина та історія, людина і нація, людина і епоха, людина і час» [7, 115].

Саме це й цікавило письменників, які художньо осмислювали причини втрати державності, здобутої у національно-визвольній війні 1648—1654 років. Ця війна, здавалося б, поклала край тривалому протистоянню України і Польщі. Насправді ж протистояння тривало, хоча у добу Руїни відбулися певні зміни у відносинах двох держав.

Подальший розвиток конфлікту Україна—Польща знайшов своє відображення у романі Івана Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський». Даний конфлікт розглядається письменником з позиції головного героя твору — наказного гетьмана України Івана Виговського. Пересвідчившись, що Москва не виконує Переяславської угоди, він вирішує вступити в союз із Польщею. Яким же — зрадницьким чи патріотичним — постає це рішення на сторінках роману? Б. Червак, перу якого належить дослідження «Образ гетьмана Виговського в українській літературі», зазначає, що І. Нечуй-Левицький «дає оцінку діям Виговського. Цьому присвячені цілі сторінки епілогу. Те, що Виговський не зрадник, однозначно» [10, 36].

Головна колізія роману розгортається довкола підготовки і прийняття Гадяцької угоди між Україною і Польщею. У Польщі вітали угоду, хоч вона і надавала Україні чималу автономію. По-іншому розцінили угоду в Україні: «Усе поспільство, усей народ, усі прості козаки загули, закричали проти цього гетьманського вчинку» [15, 445]. Романістом приділена значна увага зображенню трагедії непорозуміння, що спіткала українське суспільство. Часткою цієї всенародної трагедії стала і особиста трагедія Івана Виговського — гетьмана, «що недооцінив роль простих людей, козацьких низів, які з таким завзяттям боролися проти Польщі і в ніякий спосіб не могли прийняти союзу з Польщею» [10, 36].

Отже, у романі І. Нечуя-Левицького відбита спроба мирного вирішення конфлікту Україна—Польща, зображено зустрічні кроки обох держав до взаєморозуміння. Епілог роману засвідчує позитивне ставлення автора до даних спроб, містить високу оцінку діяльності Івана Виговського, який у примиренні з Польщею вбачав шлях до європейської освіти і культури.

Зовсім інше тлумачення конфлікту Україна—Польща в період Гадяцької угоди зустрічаємо у романі Олексія Пахучого «Юрась Хмельниченко» (1995). Автор не обмежується показом прийняття угоди та її оцінкою, а йде далі — веде оповідь про підступні наміри Польщі, яка не розпрощалася з надією відновити в Україні свої давні права.

О. Олійниченко: Своєрідність конфліктів у романній історії Руїни

Гадяцьку угоду О. Пахучий оцінює відверто негативно: «...Гадяцька угода нічого не дала поспільству. Про нього навіть не було мови: на думку шляхти, чернь не була варта уваги» [6, 103]. О. Пахучий постійно наголошує на ворожості намірів Польщі, чого немає, наприклад, у романі І. Нечуя-Левицького. Так, О. Пахучий твердить, що Польща підписала Гадяцьку угоду тільки для того, щоб потім порушити її і знову підпорядкувати собі Україну. Польща не мала намірів надати автономію «хлопам», як казали представники польської шляхти. Автор підкреслює зневажливе ставлення польської шляхти до козаків.

У романі «Юрась Хмельниченко» відображена ще одна спроба увійти в союз із Польщею. Це була спроба Ю. Хмельниченка. Спроба ганебна, як зазнає автор, бо Ю. Хмельниченко віддався на милість польського короля під час битви під Чудновим, і про ніяку автономію тоді не йшлося. Після перемоги над московським військом поляки вимагали від козаків скласти присягу королеві, але знову зустріли опір народних мас, що не хотіли підпадати під релігійний та національний гніт Польщі. Таким чином, у творі О. Пахучого конфлікт Україна—Польща розглядається не тільки в політичному та культурному аспекті, а й в економічному, національному та релігійному.

Конфлікт Україна—Польща у творі О. Пахучого з розвитком романної дії все більше загострюється. Пересвідчившись, що Україна сама не піде на союз з Польщею, шляхта веде переговори з Москвою. Їх результатом стало те, що згідно з Переяславською угодою 1659 року Правобережна Україна була віддана під владу Польщі. Конфлікт у романі «Юрась Хмельниченко» поглиблюється і досягає кульмінації у розділах, що відбивають чергове загарбницьке нашествя Польщі на Лівобережжя. О. Пахучий робить висновок, що у відносинах з Польщею козаки знову прийшли до збройного протистояння.

Автори, які звернулися до художнього осмислення конфлікту Україна—Польща, тлумачать його не спрощено і прямолінійно, а намагаються розкрити ідейну суть конфлікту, показати трагедію України, яка протягом багатьох століть чинила кривавий опір своїм неситим сусідам.

Оглядаючи українську історію, неважко зазначити, що в ній одним із найгостріших і найтриваліших у часі протистоянь було протистояння України і Османської імперії. Ще з XII століття Україна потерпала від набігів татарських орд, але якщо до XVII століття набіги мали спонтанний характер, то в добу Руїни вони перетворилися на

стратегічно організовані Османською імперією наступи. Саме ця особливість розгортання конфлікту Україна—Туреччина привернула увагу романістів. В центр уваги письменників потрапляє і той факт, що гетьмани України у пошуках військової підтримки вступали в союз із турками і татарами, не рахуючись з інтересами власного народу. Так, у творі О. Пахучого «Юрась Хмельниченко» є промовисті запитання одного із персонажів, які засвідчують трагічність української історії: «Скільки можна наводити татар? Битися за булаву за допомогою бусурманів? Чи настане час, коли козацькі ватаги перестануть змагатися поміж собою татарською силою?» [6, 253].

З плином часу характер конфлікту Україна—Туреччина змінюється, набуває антагоністичного спрямування. Цей динамізм у розвитку конфлікту виразно показаний у творі О. Пахучого. Автор роману «Юрась Хмельниченко» змальовує поступову зміну політики Османської імперії щодо України. Якщо раніше турки і татари мали удільний, економічний інтерес у війні, то в добу Руїни вони керуються широкими політичними інтересами, що були спрямовані на цілковите завойовування слов'янських народів.

Найбільшої повноти розкриття конфлікту Україна—Туреччина романісти досягли на особистісному рівні, розкриваючи роль союзу з турками у гетьманських міжусобицях. Прикладом може бути роман М. Старицького «Руїна», що відбиває намагання П. Дорошенка об'єднати Україну за допомогою союзу з турками. У романі П. Дорошенко так пояснює свої дії: «Я й звернувся до Турції, єдиної, хоча й чужевірної, але могутньої держави. Вона ж відмежована від нас морем і не зможе нас проковтнути, а допомогти нам своєю силою зможе» [8, 82].

Конфлікт Україна—Туреччина у творах різних письменників відіграє, згідно з авторськими задумами, неоднакову роль. Наприклад, у тетралогії В. Малика «Тасмний посол» цей конфлікт є центральним, він визначає сюжет твору, впливає на становлення і випробування характерів. А ось у романах М. Старицького «Руїна» та О. Пахучого «Юрась Хмельниченко» даний конфлікт не є провідним.

Серед конфліктів доби Руїни своєю особливою гостротою і складністю вирізняється конфлікт Україна—Росія, який став доленосним для вітчизняної історії. Цей конфлікт бере свій початок від Переяславської ради, але свідчення про це замовчувалися у радянській історіографії. На сучасному етапі цей конфлікт розглядається під новим кутом зору. Тепер історики вбачають в Переяславській угоді 1654 року багато

О. Олійниченко: Своєрідність конфліктів у романній історії Руїни

двозначного та суперечливого. Зокрема, З. Когут у книзі «Російський централізм і українська автономія» так оцінює відносини України з Росією в добу Руїни: «Існування автономної козацької України було для московської політичної системи аномальним явищем. У державі, де влада царя була теоретично необмеженою, не було місця територіальним привілеям. Більше того, змінивши свій титул, цар називав себе самодержавцем Великої та Малої Росії. Це могло сприйматися просто як перелік царських володінь, але насправді малося на увазі, що Малоросія була окремим доменом, яким правив цар» [3, 65].

У художній літературі так само, як і в історіографії, наявний неоднозначний погляд на конфлікт Україна—Росія. У романі «Руїна» М. Старицького речником поглядів автора є головний герой твору Петро Дорошенко. Український гетьман гаряче підтримує союз з Москвою, пам'ятаючи заповіді Богдана Хмельницького. Але згодом у душі Дорошенка зароджуються сумніви, викликані зрадницькою угодою Москви з Польщею. Все ж таки перемагають аргументи на користь Росії, бо ж з'єднує дві держави єдина віра. М. Старицький за допомогою внутрішнього монологу гетьмана передає всю гостроту та драматичність конфлікту, який із зовнішньоподієвого переходить у нову якість — у конфлікт внутрішньопсихологічний: «Ну, від Польщі звільнився Богдан і вибрав собі нову заступницю — Москву, і мені самому здається, що ліпшого заступника нам і не треба: і кров рідна, і віра єдина, і спільна мати у нас — град святий Київ... Та ось лихо: єдинокровна і єдиновірна Москва від нас відцуралася: ми віддані на поталу Польщі» [8, 90].

Якщо звернутися до роману І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський», то там зустрінемо діаметрально протилежний погляд на розвиток конфлікту між Україною і Росією. Герой роману Б. Хмельницький наприкінці свого життя вважає спілку з Москвою помилковою. Автор вкладає в уста героя різкі висловлювання на адресу московської політики. І. Нечуй-Левицький за допомогою видимої мови душі змальовує стан розпачу Богдана: «Один Богдан не похилив голови. Він спалахнув, підвів сиву голову. Уста і ніздрі задрижали. Старі руки затрусились. Злість і гнів на московську політику душили його» [5, 320].

Гарячі заклики Хмельницького розірвати угоду з Москвою надають конфліктові Україна—Росія особливої гостроти й антагонізму.

В історії розвитку вітчизняної історичної романістики важливим є той факт, що аналізований конфлікт тривалий час перебував поза

увагою романістів. У радянській літературі конфлікт Україна—Росія не існував. Письменники не наважувалися згадувати події доби Руїни в ракурсі українсько-російських відносин. Так, в романі В. Малика «Таємний посол» є лиш згадка про відносини України з Росією в добу Руїни, і розцінюються вони як братні та дружні.

В умовах української державності з'являється принципово новий роман, у якому широко висвітлюються конфлікти доби Руїни, зокрема конфлікт України з Росією.

У романі О. Пахучого «Юрась Хмельниченко» наявні різні точки зору на даний конфлікт, які розкривають всю складність становища України. Конфлікт Україна—Росія — міжнаціональний, і розкривається він у О. Пахучого крізь призму внутрішньонаціонального конфлікту. У той час, коли Богдан Хмельницький відстоював політику союзу з Москвою, а наступний гетьман Іван Виговський проводив пропольську політику, засуджуючи загарбницькі дії Москви, Росія поступово розширювала владу по всій території України.

Автори романної історії Руїни не могли обминути увагою визначений внутрішньонаціональний конфлікт, у якому українець виступає проти українця. Суть даного конфлікту самими романістами визначено так: «брат проти брата» (О. Пахучий), «на брата брат» (Ю. Мушкетик).

Даний конфлікт — тривалий у часі. Загальновідомі історичні факти засвідчують, що княжі міжусобиці XII століття призвели до занепаду Київської Русі. Цей період названий сучасними істориками і публіцистами Першою Руїною. Така сама доля чекала Україну у XVII столітті, коли вона, розділена зовнішніми ворогами на дві частини, найбільше потерпала від внутрішніх незгод.

Конфлікт «брат проти брата» є провідним в романній історії Руїни; він постійно перебуває у центрі уваги письменників, що намагаються розкрити його найповніше як на рівні зовнішньоподієвому, так і на рівні внутрішньопсихологічному.

Романісти звернулися до образів таких історичних осіб, як І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Богун, І. Сірко, Д. Многогрішний, І. Брюховецький, І. Самойлович, міжусобна боротьба яких обумовлювала розвиток аналізованого нами конфлікту.

Так, у романі О. Пахучого є окремий розділ «Брат проти брата», який присвячений конфлікту між Ю. Хмельницьким, що очолив турецьке військо, і козаками, на чолі яких стоїть І. Сірко. Картину братньої міжусобиці у романі підсилює поява ще одного претендента на

О. Олійниченко: Своєрідність конфліктів у романній історії Руїни

гетьманську булаву — отамана Ханенка, який бере собі в союзники то поляків, то турків, дозволяючи їм плюндрувати рідну землю. А тим часом український народ вже втрачає надію на мирне вирішення цього протистояння: «Та сподівань уже немає. Бо пани полковники замість того, щоб край свій боронити, почали за владу поміж собою змагатися, почали кидатися то під царя, то під короля, то під хана» [6, 466].

Головний герой твору Ю. Хмельницький намагається втримати гетьманську булаву ціною крові своїх співвітчизників. Хоч інколи внутрішні монологи героя засвідчують прояви громадянського обов'язку в його свідомості, але вони ним же притлумлювалися, а його зрадницькі дії і потяг до влади виправдовувались прагненням виконати батьківський заповіт про успадкування гетьманської булави.

В основу роману І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» покладено конфлікт між Юрієм Хмельницьким та Іваном Виговським. Останній намагається перебрати владу до своїх рук. Автор змальовує зародження у свідомості Виговського того великого задуму, який призведе до чергового загострення конфлікту «брат проти брата»: «В його майнула думка, як би то взяти в свої руки гетьманську булаву, щоб здійснити оті золоті мрії Немиричеві» [5, 345]. Заволодівши Богдановим скарбом, Виговський домагається влади, хоч усвідомлює, що народ не підтримає його: «Народ не піде за мною... але в мене тепер сила в талях... Найму орду, найму поляків, заб'ю баки холопам і таки пристану до Польщі» [5, 351]. Гетьман піде своїм шляхом, провокуючи тим самим непримиренність внутрішньонаціонального конфлікту.

Отже, у трактуванні конфліктів доби Руїни письменники солідарні з думками істориків про те, що саме війни «брат проти брата» довели Україну до стану Руїни. Промовистим щодо цього є висновок історика Ю. Єфремова: «Руїна — результат саме такого військового самовищення правобережного козацького війська, а уже потім польського, татарського і турецького втручання» [2, 44]. Автори романної історії Руїни широко і багатогранно розкрили типові для даної доби конфлікти, переконливо потвердивши той факт, що конфлікт треба шукати не тільки на сюжетному, а й на психологічному рівні, на чому слушно наголошував М. Жулинський: «Чи не надто поспішно ми шукаємо конфлікту у сюжетних перипетіях багатьох творів? — запитував дослідник. — Чи не через душу передусім пролягли нервові схрещення людинознавчих пошуків у сучасній літературі? Бо непокоять ці внутрішні конфлікти серце і мозок людини, непокоять у тих глибинах

людської суті, куди зазирнути непросто і художньо відтворити важко» [4, 120].

Це відтворення не у всіх романах, які складають художню історію Руїни, є довершеним, та все ж маємо зразки незаперечної мистецької вартості — це романи П. Куліша, М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, Ю. Мушкетика. Показовий, скажімо, у романі І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» епізод, де йдеться про загострення конфлікту Україна—Росія після угоди Москви з Польщею: «Виговський стояв, похиливши голову. Як крізь сон долітали до його вуха крики й лайка гетьманова. А в його голові йшла дума за думою тихо-тихо, одна смутна, друга невесела. В його боліло серце так само, як і в Богдана, але боліло тихо, без гуку, без крику, без слів, як тліє жар в сухому дереві перед пожежею» [5, 321]. У наведеному епізоді автор розкриває не тільки складність міжнаціонального конфлікту, а й внутрішній конфлікт у душах обох персонажів, продемонструвавши при цьому вміння відтворювати психологічні особливості таких різних характерів, як характери Б. Хмельницького та І. Виговського.

Конфлікти доби Руїни мали доленосне значення для українського народу, а тому їх романне осягнення триватиме, на нашу думку, і в ХХІ столітті, оскільки уроки Руїни — це ті уроки, без знання яких не збудувати нової України.

Цитована література

1. *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2-х т. — К., 1992.— Т. II.- 349 с.
2. *Єфремов Ю.* Украина и «Руина»: от Хмельницкого к Мазепе. - К., 1992.- 60 с.
3. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. - К., 1996. - 265 с.
4. *Михайлин І.* Багатогранність конфлікту // Прапор. - 1980. - № 7. - С. 119- 135.
5. *Нечуй-Левицький І.* Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський. - К., 1991. - 509 с.
6. *Пахучий О.* Юрась Хмельниченко. - К., 1995. - 556 с.
7. *Погрибный А.* Художественный конфликт и развитие современной советской прозы.- К., 1981.- 199 с.
8. *Старицький М.* Руїна // Київ. - 1991. - № 6. - С. 61- 130.
9. *Субтельний О.* Україна. Історія. - К., 1991. - 510 с.
10. *Червак Б.* Образ гетьмана Виговського в українській літературі. - Дрогобич, 1993. - 75 с.